

आजीवन अध्ययन

प्रा. डॉ. कस्तुरे पद्मजा भालचंद्र

आदर्श बहुव्यापी शिक्षण व संशोधन महाविद्यालय, पुणे 4

सारांश

संपूर्ण आयुष्यभर पुरेल असा ज्ञान संग्रह एकाचवेळी साधणे अशक्य असल्याने आजन्म शिकत राहून गरजेनुसार सातत्याने ज्ञानार्जन करित राहिले पाहिजे. माणूस हा जन्मभर विद्यार्थी असतो. आजीवन अध्ययन हे ऐच्छिक असते, स्वयंप्रेरणेने स्वीकारलेले असते आणि सतत चालणारे असते. शिक्षण हे जीवनाच्या पूर्वतयारीसाठी नाही तर स्वतःच्या अस्तित्वासाठी शिक्षण ही कल्पना मान्यच करावी लागते. ज्ञानाची व माहितीची प्रचंड गतीने होणारी वाढ, मानवाची बदलती जीवन पध्दती, निवृत्ती नंतरचे वाढलेले आयुष्यमान यासर्व कारणास्तव आजीवन अध्ययन ही काळाची गरज बनत चाललेली आहे. जागतिकीकरणाच्या रेट्यात, स्पर्धेच्या जगात, माहितीचा प्रचंड स्रोत सहजी उपलब्ध होत असताना, यातल काय उचलावं, मनाचा तोल कसा राखावा, निर्णयात नेमकेपणा कसा आणावा याचं भान असणं अपरिहार्य ठरणार आहे. त्यामुळे व्यक्तिमत्त्व विकास या गोष्टीला महत्त्वाच स्थान आहे. आजीवन अध्ययनाने हे शक्य होणार आहे. समाजात, नोकरीच्या ठिकाणी आपला व्यक्तिमत्त्व विकास केला तरच आपले स्थान पक्के होणार आहे. या संदर्भात बी.एड. विद्यार्थी किती जागरूक आहे, त्याची आजीवन अध्ययनाविषयी काय मनोभूमिका आहे, हे जाणून घेणे महत्त्वाचे वाटल्याने संशोधिकेने शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील विद्यार्थी शिक्षकांचे आजीवन अध्ययन व व्यक्तिमत्त्व विकास या संदर्भातील विचार जाणून घेतले. अभ्यासाअंती लक्षात आले की, विद्यार्थी

शिक्षकांना आजीवन अध्ययनाचे महत्त्व पटलेले आहे. ज्ञानवृद्धीसाठी, नवीन विचार, तंत्र आत्मसात करण्यासाठी आजीवन अध्ययन आवश्यक आहे. आजीवन अध्ययनामुळे व्यक्तिमत्त्व विकास होतो. सकारात्मक विचार करण्याची क्षमता निर्माण होते. सतत अध्ययनामुळे समायोजन साधता येते.

प्रस्तावना-

शिक्षण प्रक्रिया ही व्यक्तिच्या जन्मापासून सुरु होते ती अंतापर्यंत चालूच राहणे आवश्यक मानले जाते, यातूनच आजोवन अध्ययनाची कल्पना पुढे आली. या संकल्पनेला मूर्त रूप देण्याचे व नामाभिधान करण्याचे काम एडगर फॉर यांच्या शिक्षण आयोगाने केले. 1971 मध्ये एडगर फॉर यांच्या अध्यक्षतेखाली शिक्षणासंबंधी आंतरराष्ट्रीय आयोग नेमला गेला होता. त्या आयोगाच्या अहवालात ही संकल्पना मांडण्यात आली. संपूर्ण आयुष्यभर पुरेल असा ज्ञान संग्रह एकाचवेळी साधणे अशक्य असल्याने आजन्म शिकत राहून गरजेनुसार सातत्याने ज्ञानार्जन करीत राहिले पाहिजे. माणूस हा जन्मभर विद्यार्थी असतो.

“Intellectual growth should commence at birth and cease only at death.”

—Albert Einstein

आजोवन अध्ययन संकल्पना:

आजोवन अध्ययन हे ऐच्छिक असते, स्वयंप्रेरणेने स्वीकारलेले असते आणि सतत चालणारे असते. 21व्या शतकातील शिक्षण या विषयावरील युनेस्कोच्या डेलोर अहवालात शिक्षणाचे चार प्रमुख आधारस्तंभ मानले गेले त्यातील पहिलाच आधारस्तंभ समंतदपदह जव तद्वू म्हणजे ज्ञानासाठी शिक्षण हा आहे. 2012

Lifelong learning is the "ongoing, voluntary, and self-motivated" pursuit of knowledge for either personal or professional reasons. Therefore, it not only enhances social inclusion, active citizenship and personal development, but also competitiveness and employability.

Lifelong learning is defined as all learning activity undertaken through life, with the aim of improving knowledge, skills and competence, within a personal, civic, and social and employment related perspective. (www.esae.org/articles/2007_08_005.pd)

आजोवन अध्ययनाची गरज-

जगामध्ये होत असलेल्या परिवर्तनाचा वेग विविध कारणामुळे वाढलेला आहे. ज्ञानाच्या क्षेत्रात होणारी प्रचंड वाढ, लोकसंख्येत होणारी वाढ, लोकांच्या अपेक्षांमध्ये होत चाललेली

वाढ, तंत्रविज्ञानात्मक प्रगती, स्वतःचा विकास करून घेण्याविषी जनतेमध्ये झालेली जागृती, आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या निकटत्वामुळे होत असलेला संस्कृती-संकर, इ. बाबी मानवी जीवनाच्या परिवर्तनाचे ठळक पैलू सांगता येतील. परिणामतः आज घेतलेले ज्ञान उद्याचे जीवन जगण्यासाठी अपुरे पडू लागले आहे. आणि यामुळेच आजचे शिक्षण ही उद्याची तयारी ही कल्पना कुचकामी ठरली आहे. शिक्षण हे जीवनाच्या पूर्वतयारीसाठी नाही तर स्वतःच्या अस्तित्वासाठी शिक्षण ही कल्पना मान्य करावी लागते.;जगताप, ह. ना 1995, पान क. 64

ज्ञानाची व माहितीची प्रचंड गतीने होणारी वाढ, मानवाची बदलती जीवन पध्दती, निवृत्ती नंतरचे वाढलेले आयुष्यमान यासर्व कारणास्तव आजोवन अध्ययन ही काळाची गरज बनत चाललेली आहे.

जागतिकीकरणाच्या रेट्यात, स्पर्धेच्या जगात, माहितीचा प्रचंड स्रोत सहजी उपलब्ध होत असताना, यातल काय उचलावं, मनाचा तोल कसा राखावा, निर्णयात नेमकेपणा कसा आणावा याचं भान असणं अपरिहार्य ठरणार आहे. त्यामुळे व्यक्तिमत्त्व विकास या गोष्टीला महत्त्वाच स्थान आहे. ;नाफड, सु. ना 2009, पान क. 3

द्व आजीवन अध्ययनाने हे शक्य होणार आहे.

आजोवन अध्ययनाची उद्दिष्टे—

- प्रत्येक व्यक्तीला स्वतःमधील क्षमता, ज्ञान, कौशल्ये यांच्यामध्ये सुधारणा करण्याची व भर घालण्याची संधी उपलब्ध करून देणे.
- व्यक्तीला स्वजाणीव निर्माण करण्यास व स्वतःच्या क्षमता ओळण्यास मदत करणे.
- प्रत्येक व्यक्तीने समाजातील आपली भूमिका ओळखून त्यासाठी आवश्यक असणारे ज्ञान, कौशल्ये आत्मसात करण्यास मदत करणे.
- आपले जीवन जगताना इतरांबरोबर कसे वागावे याचे शिक्षण घेण्यास मदत करणे व ख-या अर्थाने समूहजीवन जगण्यास सक्षम करणे.
- औपचारिक शिक्षणाची अनौपचारिक शिक्षणाशी सांगड घालणे.
- बदलत्या औद्योगिक व यांत्रिक युगामध्ये उपलब्ध असलेल्या रिकाम्या वेळामध्ये विविध प्रकारच्या अर्धवेळ/पूर्णवेळ शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देणे.
- संपूर्ण समाजामध्ये शैक्षणिक वातावरण तयार करून अध्ययनकर्त्या समाजाची निर्मिती करणे.
- जीवनाची कौशल्ये विकसित करणे.

आजोवन अध्ययनाची वैशिष्ट्ये—

1960 मध्ये युनेस्कोमार्फत आजोवनअध्ययन यां संकल्पनेचा जन्म झाला. 1972 मध्ये समंतदपदह जव इम या अहवालात आजन्म शिक्षणाची वैशिष्ट्ये दिलेली आहेत.

- 1 शिक्षण पूर्व प्राथमिक, प्राथमिक, माध्यमिक इ. वयोगटापुरतेच मर्यादित नसते तर ती जन्मभर चालणारी प्रक्रिया आहे.
- 2 आजन्म शिक्षणासाठी औपचारिक, अनौपचारिक व निरंतर शिक्षणाचा लवचिकपणे वापर करता येतो.
- 3 शिक्षण फक्त शाळेतच होते असे नाही. तर या शिक्षणाचा उगम कुटुंब व समाज यामधून होता.
- 4 जीवनाच्या प्रत्येक टप्प्यात संबंधित शिक्षण आणि व्यक्तीचे जीवन यांचे एकात्मिकरण होत असते.
- 5 आजन्म शिक्षण ही शिक्षणाची गतिमानता आहे. लोकशाही समाजामध्ये लोकशाहीची रुजवणूक करण्यासाठी या शिक्षणाची गरज असते.
- 6 आजन्म शिक्षणामध्ये अध्ययनाला फार महत्त्व आहे.
- 7 आजन्म शिक्षणामध्ये शिक्षण व व्यवसाय यांचा संबंध साधला जातो.
- 8 आजन्म शिक्षणामुळे व्यक्ती व समाज यांची बदलांना जुळवून घेण्याची क्षमता वाढते.
- 9 आजन्म शिक्षणामुळे संधी व प्रेरणा उपलब्ध होतात व त्यामुळे आयुष्याची गुणवत्ता वाढते.

;सप्रे, पाटील, 2001, पान क. 36

आजोवन अध्ययनाचे फायदे –

- ज्ञान मिळविणे– व्यक्तिगत पातळी आणि व्यावसायिक पातळी.
- समाजात स्थान मिळविणे.
- शिष्टाचार समजून घेणे.
- सदसद्विवेक बुद्धीचा वापर करता येणे.

संशोधन अभ्यासाची गरज:

जागतिकीकरण हे नवीन शतकाचा महत्त्वाचा अविभाज्य आयाम आहे. अत्याधुनिक कालखंडात जागतिकीकरणाचे आव्हान इतर सर्वच क्षेत्रांप्रमाणे शिक्षणक्षेत्रापुढेही उभे आहे. नोकरीत सातत्याने आपली कार्यक्षमता सिद्ध करावी लागते. एवढेच नाहीतर आपले ज्ञान, कौशल्ये अद्ययावत ठेवून विकसित करावी लागतात. त्याखेरीज खासगीकरणाच्या प्रवाहात तरणोपाय नाही म्हणूनच समाजातील प्रत्येक घटकाला सातत्याने व जन्मभर शिक्षण घेणे गरजेचे आहे. समाजात, नोकरीच्या ठिकाणी आपला व्यक्तिमत्त्व विकासकेला तरच आपले

स्थान पक्के होणार आह. या संदर्भात बी.एड. विद्यार्थी किती जागरूक आहे, त्याची आजोवन अध्ययनाविषयी काय मनोभूमिका आहे, हे जाणून घेणे महत्त्वाचे वाटल्याने संशोधिकेने पुढील संशोधनाचे कार्य हाती घेतले.

संशोधन समस्या शीर्षक:

आजीवन अध्ययन व व्यक्तिमत्त्व विकास

संशोधन समस्या विधान:

शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील विद्यार्थी शिक्षकांचे आजोवन अध्ययन व व्यक्तिमत्त्व विकास या संदर्भातील विचार.

कार्यात्मक व्याख्या :-

आजीवन अध्ययन—स्वयंप्रेरणेने स्वीकारलेले आणि सतत चालणारे अध्ययन.

व्यक्तिमत्त्व— व्यक्तीची वर्तनशैली, अभिवृत्ती, परिसराशी समायोजन यांचे वैशिष्ट्यपूर्ण संघटन.

उद्दिष्टे:

विद्यार्थी शिक्षकांचे आजोवन अध्ययन व व्यक्तिमत्त्व विकास या संदर्भातील विचार जाणून घेणे.

व्याप्ती:

प्रस्तुत संशोधन कार्य हे शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील विद्यार्थी शिक्षकांशी संबंधित आहे.

मर्यादा:

- आदर्श बहुव्यापी शिक्षण व संशोधन महाविद्यालयातील विद्यार्थी शिक्षकांपुरतेच हे संशोधन कार्य मर्यादित आहे.
- आदर्श बहुव्यापी शिक्षण व संशोधन महाविद्यालयातील 2012.-13 या शैक्षणिक वर्षातील विद्यार्थी शिक्षकांच्या प्रतिसादावर निष्कर्ष अवलंबून राहतील.

संशोधन साधने:

आदर्श बहुव्यापी शिक्षण व संशोधन महाविद्यालयातील विद्यार्थी शिक्षकांच्याकडून प्रश्नावली भरून घेण्यात आली. आजोवन अध्ययन या संदर्भात महत्त्व, फायदे, त्याचा व्यक्तिमत्त्वावर होणारा परिणाम याविषयीची त्यांची मते यावर आधारित प्रश्नांचा यात समावेश करण्यात आला होता. हे प्रश्न अनुभवी व्यक्तींकडून प्रथम तपासून घेण्यात आले.

प्रश्नावलीत विचारलेले प्रश्न पुढीलप्रमाणे:-

- सतत अध्ययन करण तुम्हास आवडते का ? हो/नाही
- हो, असल्यास सतत अध्ययन करावे असे का वाटते ?
- सतत अध्ययन केल्याने तुमच्यात कोणता बदल झाला असे वाटते ?
- सतत अध्ययन करीत राहिल्याने व्यक्तिमत्त्वात बदल झाला का ?
- बदल झाला असल्यास कशा प्रकारे झाला ?
- सतत अध्ययनामुळे तुमच्या विचारात कशाप्रकारे बदल झाला असे तुम्हास वाटते ?
- सतत अध्ययनामुळे इतर व्यक्तिंशी संवाद प्रकिया करताना कोणते बदल झाले ?
- सतत अध्ययनामुळे समायोजन साधता येते का ते कशा प्रकारे ते लिहा.

पध्दती:

सर्वेक्षण पध्दतीने माहिती गोळा करण्यात आली. आदर्श बहुव्यापी शिक्षण व संशोधन महाविद्यालयातील 2012-13 या शैक्षणिक वर्षातील 50 विद्यार्थी शिक्षकांच्याकडून प्रश्नावली भरून घेण्यात आली. ही निवड प्रासंगिक पध्दतीने करण्यात आली. जे विद्यार्थी उपलब्ध झाले, त्यांनी दिलेल्या प्रतिसादानुसार निष्कर्ष काढण्यात आले.

निरीक्षण:

- सर्वच विद्यार्थी शिक्षकांना आजोवन अध्ययन ही संकल्पना माहिती आहे.
- जास्तीत जास्त विद्यार्थी शिक्षकांना आजीवन अध्ययन हे ज्ञानवृद्धीसाठी, नवीन विचार, तंत्र आत्मसात करण्यासाठी आवश्यक आहे असे वाटते.
- बहुतेक विद्यार्थी शिक्षकांना आजीवन अध्ययनामुळे व्यक्तिमत्त्व सुधारले असे वाटते. ब-याच जणांना आत्मविश्वास वाढला असे वाटते. काही जणांना निर्णयक्षमतेत वाढझाली, अवघड गोष्टी सोप्या वाटू लागल्या असे वाटते.
- सर्वच विद्यार्थी शिक्षकांना आजीवन अध्ययनामुळे निश्चितच व्यक्तिमत्त्वात बदल झाला असे वाटते.
- जास्तीत जास्त विद्यार्थी शिक्षकांना राहणीमानात, विचारक्षमतेत वाढझाली असे वाटते. ब-याच जणांना संवाद कौशल्य वाढले असे वाटते. तर काही जणांना सहनशीलता वाढली, भीती दूर झाली, समाजाची ओळख झाली असे वाटते.
- बहुतेक विद्यार्थी शिक्षकांना सतत अध्ययनामुळे सकारात्मक विचार करण्याची वृत्ती निर्माण झाली असे वाटते. ब-याच जणांना वैचारिक पातळी वाढली आणि संकुचित वृत्ती कमी

झाली असे वाटते. काहींना चांगले आणि वाईट ओळखण्याची क्षमता निर्माण झाली असे वाटते.

- जास्तीत जास्त विद्यार्थी शिक्षकांना आजीवन अध्ययनामुळे विचारविनिमय करता येऊ लागला. दुस-यांचे विचार जाणून घेता येऊ लागले असे वाटते. ब-याच जणांना संवाद करण्याची भीती दूर झाली असे वाटते. तर काहींना संवाद प्रक्रिया दुहेरी आणि निकोप होऊ लागली असे वाटते.
- सतत अध्ययनामुळे समायोजन साधता येते असे बहुतेकांना वाटते. वेळ आणि काळ यांचा मेळ घालता येत आहे असे वाटते. काहींना अडचणींवर उपाय शोधता येत आहे असे वाटते. जबाबदारीचा जाणीव निर्माण झाल्याचे काहींना वाटते.

निष्कर्ष:-

- ज्ञानवृद्धीसाठी, नवीन विचार, तंत्र आत्मसात करण्यासाठी आजीवन अध्ययन आवश्यक आहे.
- आजीवन अध्ययनामुळे व्यक्तिमत्त्व विकास होतो.
- सकारात्मक विचार करण्याची क्षमता निर्माण होते.
- सतत अध्ययनामुळे समायोजन साधता येते.

समारोप:-

थोडक्यात, आयुष्यातील पहिली 15 ते 20 वर्षे शिक्षण घ्यावयाचे व तेवढ्याच शिक्षणावर आपले संपूर्ण आयुष्य व्यतीत करावयाचे ही संकल्पना आपणास बदलत्या काळात मोडून काढावी लागेल, ज्याक्षणी ज्या ज्ञानाची, कौशल्याची आपल्याला गरज असेल त्यावेळी ते शिक्षण घेण्यास तयार राहणे प्रत्येकाचे कर्तव्य आहे, सतत अध्ययनामुळे व्यक्तिमत्त्व विकास तर होतोच याखेरीज जीवन सुखी व समृद्ध होते. समाजातील प्रत्येक घटकाला सातत्याने व जन्मभर शिक्षण घेणे गरजेचे आहे. समाजात, नोकरीच्या ठिकाणी आपला व्यक्तिमत्त्व विकास केला तरच आपले स्थान पक्के होणार आहे. शिक्षण हे जीवनाच्या पूर्वतयारीसाठी नाही तर स्वतःच्या अस्तित्वासाठी शिक्षण ही कल्पना आता मान्य करावीच लागेल.

“Those people who develop the ability to continuously acquire new and better forms of knowledge that they can apply to their work and to their lives will be the movers and shakers in our society for the indefinite future.” — Brian Tracy

संदर्भ

- जगताप, ह. ना 1995, *शिक्षणातील नवप्रवाह व नवप्रवर्तने*. पुणे: नूतन प्रकाशन.
- सप्रे, पाटील. 2001. *शिक्षणातील विचारप्रवाह*. कोल्हापूर: फडके प्रकाशन.
- नाफड, सु. 2009. *शिदोरी विकासाची* पुणे: परमहित पब्लिकेशन.
- esae.org/articles/2007_08_005.pdf

